

Homo Conflictus

De geschiedenis en de toekomst van de
welvaartsstaat

| OWL PRESS |

Homo Conflictus

De geschiedenis en de toekomst van
de welvaartsstaat

| OWL PRESS |

INLEIDING	9
1. Samenwerking en conflict	9
2. Hoe de wereld onderzoeken?	11
HOOFDSTUK 1.	
SAMENWERKING DOOR EN... VOOR DE KLEINE MENS	19
1. De organisatie van de samenwerking	21
2. Samenwerking in een grote, heterogene populatie	30
3. De politiek van de samenwerking: de staat	40
4. De politieke macht van de kleine mens	47
Conclusie	58
HOOFDSTUK 2.	
HET ONTSTAAN VAN DE WELVAARTSSTAAT	61
1. Waarom ontstond de welvaartsstaat (niet)?	65
2. De toenemende macht van de kleine mens in de negentiende eeuw	72
3. Democratie als compromis	80
Conclusie	84
HOOFDSTUK 3.	
ELECTORALE POLITIEK	87
1. Een nieuwe dynamiek met electorale politiek	89
2. Het aanbod op de politieke markt: partijen	93
3. De vraagzijde: wat willen de kiezers?	97
Conclusie	121
HOOFDSTUK 4.	
DE WELVAARTSSTAAT IN BLOEI	125
1. Hervreiding in een democratisch systeem	127
2. Van de Tweede Wereldoorlog tot de jaren '70: welvaart en gelijkheid	140
Conclusie	144

HOOFDSTUK 5.

DRUK OP DE WELVAARTSSTAAT	147
1. Herverdeling in een mature welvaartsstaat	149
2. De omslag vanaf de jaren '80	155
3. Waarom nam de ongelijkheid toe?	161
4. De middenklasse-architectuur van de hedendaagse welvaartsstaat	173
Conclusie	181

HOOFDSTUK 6.

ETNICITEIT EN SOCIAL CLOSURE	183
1. Etniciteit, integratie, discriminatie	186
2. Etniciteit in pre-kapitalistische samenlevingen	192
3. Etniciteit en ras in de koloniale en vroeg-kapitalistische wereld	199
Conclusie	207

HOOFDSTUK 7.

MIGRATIE, INTEGRATIE EN DE STAAT	209
1. Migratie, etnische stratificatie en sociale mobiliteit	211
2. Het antwoord van de staat	217
Conclusie	234

HOOFDSTUK 8.

DRUK OP DE LAGERE MIDDENKLASSE	237
1. De afhankelijke situatie van de lagere middenklasse	240
2. De heroriëntatie van de welvaartsstaat	245
3. De collectieve machtsbronnen van de lagere middenklasse	254
4. Gaan stemmen	266
5. De pijlen staan niet goed voor de lagere middenklasse	271
Conclusie	273

HOOFDSTUK 9.

EXTREEMRECHTS EN DE WELVAARTSSTAAT	275
1. Lagere middenklasse-politiek: extreemrechts?	277
2. De politieke impact van extreemrechts	289
Conclusie	302

CONCLUSIE:

DE POLITIEK VAN DE SAMENWERKING	305
1. Het democratisch besturingssysteem van de staat	307
2. De welvaartsstaat: opkomst, bloei en druk	308
3. Druk op de welvaartsstaat	311
4. Druk op de democratie	319
5. Mathematisch kan het nog...	325
Conclusie	328

GERAADPLEEGDE WERKEN	331
-----------------------------	-----

INLEIDING

1. SAMENWERKING EN CONFLICT

De kracht van een menselijke samenleving zit in haar vermogen om grote samenwerkingsprojecten op te zetten. Door de massieve inzet van tijd, energie en vernuft worden tempels gebouwd, feesten georganiseerd en ziekenhuizen ingericht. Er is politie. Er zijn leerkrachten. Er is verpleegkundig personeel. En die kennen allemaal hun rol binnen het project.

Een van de absolute hoogtepunten van maatschappelijke samenwerking is de welvaartsstaat. De welvaartsstaat bestaat uit een combinatie van een verplicht en uitgebreid stelsel van sociale verzekeringen tegen de gevolgen van vervelende zaken zoals ouderdom, werkloosheid en ziekte, een aantal reddingsboeien tegen maatschappelijke verdrinking zoals leeflonen en opvangcentra én een reeks van publieke diensten zoals de gezondheidszorg en het onderwijs. Die regelingen worden onderbouwd door fondsen (zoals 'pensioenkassen' en 'ziekenkassen') en organisaties (scholen, ziekenhuizen, OCMW's, sporthallen...). De welvaartsstaat richt zich daarbij op de sociaaleconomische, fysieke en zelfs culturele lotsverbetering van de bevolking.

Je vraagt je af hoe zo'n grootschalige samenwerking in functie van de spreekwoordelijke kleine mens ooit tot stand is kunnen komen. De geschiedenis wordt gedomineerd door krijgers, imperiale heersers, grootgrondbezitters, handelaars, werkopzichters en industriëlen. Niet door sociaal werkers, onderwijzers en verpleegsters. En op een bepaald moment verschijnt dan zo'n logistiek wonder gericht op het tegengaan van sociale miserie en het emanciperen van mensen waar nooit iemand echt om gaf. Hoe is dat kunnen gebeuren?

In theorie is het opzetten van samenwerking uiteraard logisch. Samenwerken levert meerwaarde op. Sommige baten vallen enkel via samenwerking te realiseren. Alleen kan je geen propere lucht produceren. Het is ook vaak goedkoper om samen te werken dan om een bepaalde behoefte alleen te vervullen. Een park is goedkoper dan individuele

tuinen, een school is goedkoper dan privélessen. En samenwerking biedt voordelen in risicospreiding. Het poolen van middelen in een noodfonds is een efficiënte manier om met individuele pech om te gaan.

Maar het is niet omdat iets nuttig is dat het ook van de grond komt. Het zou goed zijn om meer gevangenis capaciteit te hebben. Beter openbaar vervoer. Minder stresserende werkomstandigheden. Propere energie. Een daadkrachtig leger. En wie weet zelfs een functionerend instituut voor actuele kunsten. En zo heeft iedereen wel een verlanglijstje. Helaas, oog in oog met deze uitdagingen lopen mensen alle richtingen uit. Er is altijd conflict over wat er wel of niet moet gebeuren en over de manier waarop. En vooral over wie moet bijdragen aan de samenwerking en wie er mag van genieten. Daar hebben we zelfs een naam voor: politiek.

Het conflict over de samenwerking werkt vaak verlamdend. Zeker in grote populaties lijkt het alsof er nooit eens een groot project eenvoudig kan opgezet worden. Burgers en politici rollen vechtend over straat. Dat zien we elke dag. Als het al zo moeilijk is overeen te komen over hoe de welvaartsstaat vandaag moet 'gered' worden, hoe moeilijk moet het dan niet geweest zijn om ze ooit op te richten?

Toch staan de maatschappelijke pijlen soms in de richting van groot-schalige samenwerking. Er zijn omstandigheden die helpen om meningsverschillen te overstijgen. De aanwezigheid van een groep voortrekkers met een sterk en manifest belang in de uitkomst van de samenwerking helpt daarbij. In een sprintersetappe in de Ronde van Frankrijk zullen de twee à drie ploegen met een topsprinter investeren in de achtervolging op de vroege vluchters. Er komt een massaspurt. Op een slechte dag wint een tweederangsspurt uit een obscure pro-continentale Franse ploeg die gedurende de hele dag collectief zat te freewheelen achteraan in het peloton. De volgende dag zullen de topsprintersploegen toch opnieuw investeren in een massaspurt. Want meestal winnen zij, en niet de Fransen.

Vaak is het voor samenwerken wachten op acute nood. Bij een grote brand is het alle hens aan dek. De hele stad loopt uit om te blussen. Bij stormweer en hevige regenval helpt iedereen bij het graven van grachten om de overstroming te vermijden. Velen staan te popelen om te helpen vaccineren, corona kan niet snel genoeg bedwongen worden. En om de volgende crisis te vermijden, ontstaan plannen. We hebben een brandweer nodig. En dijken. Een strategische voorraad mondmaskers. Net na

de ramp willen we daar ook voor betalen. We gaan ons de volgende keer toch niet opnieuw laten verrassen?

Wellicht komt de belangrijkste impuls tot samenwerking in een grote groep er vanuit een sterk leiderschap: een baas die het vermogen heeft de samenwerking top-down op te leggen. De bouw van de piramiden bijvoorbeeld, met die van Cheops als de grootste. Dat zijn een paar miljoen stenen die in naar schatting twintig jaar geplaatst zijn. Waarschijnlijk werden de arbeiders voor het werk betaald. Het was alleszins een van bovenaf gecommandeerd project: de grote farao had politieke en economische macht en dus de mogelijkheid om dit massief werk te realiseren.

Zo'n piramide bouwen is een enorme verwezenlijking. Of die samenwerking ten goede kwam aan de gewone sterveling is een andere kwestie. Ze mag dan wel mooi en spectaculair zijn, je kan er niet van eten. Politiek is niet alleen een georganiseerd meningsverschil, maar het is ook een georganiseerd machtsverschil. Samenwerking voor de kleine mens gebeurt niet spontaan; ze moet afgedwongen worden. Door de kleine mens. Maar dat is altijd een strijd bergop.

De vraag die zich stelt, is dan ook deze: hoe kan in een grote gemeenschap grootschalige samenwerking gerealiseerd worden in het belang van de kleine mens? Deze vraag is de sleutel tot het begrijpen van de geschiedenis van de afgelopen 150 jaar. We hopen daarmee het antwoord te krijgen op twee meer concrete vragen: Hoe ontstond de grootste verwezenlijking van onze tijd, de welvaartsstaat? En, heel actueel, hoe hou je de welvaartsstaat in stand? Want het is niet omdat de maatschappelijke samenwerking ooit lukte, dat het ook zal blijven lukken in de toekomst...

2. HOE DE WERELD ONDERZOEKEN?

Dat zijn grote en complexe vragen. Het is een poging om de samenleving van de lange twintigste eeuw te begrijpen. Die eeuw startte symbolisch met de invoering van het Algemeen Meervoudig Stemrecht in 1893 en loopt eigenlijk nog steeds door in de eerste decennia van de eenentwintigste eeuw. Het gaat over politiek, economie, cultuur en het sociale. Hoe kunnen we dat aanpakken?

- **Principe 1: macro boven micro**

Dit boek gaat over de samenleving, niet over individuen. We kijken naar de impact van economische omstandigheden en politieke systemen en negeren de rol van mensen zoals Anseele, Bismarck of Martin Luther King. Ultiem gaat het ook niet echt over wat individuen denken. De mening van de kiezer is op zich wel relevant, maar het punt is: waar komt die mening vandaan? Ongetwijfeld kunnen we politieke voorkeuren verbinden met andere attitudes van die kiezer. De mening over wat gender is. Over wat vrijheid is. Over wat solidariteit is. Maar uiteindelijk zijn die attitudes ook maar concepten die ergens in het hoofd van mensen rondzweven. Dan verklaren we concepten in het hoofd van mensen door andere concepten in dat hoofd. Welk concept was er eerst? Dat is voer voor (sociaal) psychologen en therapeuten.

Ultiem komen de menselijke gedachten altijd van buitenaf, vanuit de samenleving. De middeleeuwer dacht over gender en vrijheid in de termen die de toenmalige samenleving hem, haar of x aanleerde. Om die reden is een focus op het macroniveau gelegitimeerd en zelfs prioritair. De psychologische theorie van maatschappelijke verandering is vals...

Trouwens, individueel gedrag verklaren is gewoon veel te complex. Er zijn, om maar een voorbeeld te geven, duizenden mogelijke redenen waarom koppels uit elkaar gaan. Misschien was zij niet empathisch genoeg, hij was te betweterig, de intimiteit was weg, de kinderen waren te lastig, de afbetaling vlotte niet... Wie zal zeggen wat de doorslag gaf? Maar op macroniveau weten we dat sinds de structurele toename van de levensstandaard, de arbeidsmarktparticipatie van de vrouw en de secularisatie het aantal echtscheidingen overal (in het westen) exponentieel steeg. In de huidige samenleving hebben vele vrouwen de economische luxe om te kunnen scheiden. En de Kerk is niet sterk genoeg meer om dat allemaal tegen te houden. Macro-patronen tonen in welke context ingewikkelde, conflictueuze interacties ontstaan. Dat is gelukkig iets eenvoudiger dan de dagdagelijkse chaos op het individuele niveau.

- **Principe 2: een historisch-sociologisch perspectief**

We proberen de samenleving van vandaag te begrijpen door ze te plaatsen in een historische ontwikkeling. Maatschappelijke instellingen zoals de demo-

cratie of de monotheïstische religie kregen vorm in een bepaalde tijd en op een bepaalde plaats. Ze bestaan ook niet eeuwig: ze zijn ontwikkeld als een bewuste of onbewuste respons op specifieke maatschappelijke omstandigheden, en ze komen onder druk door maatschappelijke veranderingen.

Het christendom gedijde uitstekend in het tijdperk van de eerste imperia. Een keizer als gezant van de ene almachtige god, dat werkte. Die god schiep conceptuele duidelijkheid over de onwrikbare band tussen religie en politiek, zodat de onderdanen daar niet over hoefden te twijfelen. Maar zoveel eeuwen later, in rijke, democratische en hoogopgeleide samenlevingen, werken religieuze dogma's veel minder goed. Secularisatie dus. Een historisch-sociologische benadering helpt te contextualiseren: fenomenen bekijken in een tijd en een plaats.

De historisch-sociologische aanpak zorgt ook voor afstand – en daarmee ook helderheid. In de waan van de dag flitsen de feitjes, de ideetjes en de persoontjes voor onze ogen. We kunnen ons verwonderen over de allianties tussen Trump, Musk, Bezos en die kerel van Facebook, maar was het vroeger dan zo anders tussen de Rothschilds en de Engelse koningen? Tussen Empain en Leopold II? Tussen Crassus en Julius Caesar? Of ging Hammurabi vissen met de pottenbakkers van Babylon?

Die aanpak helpt te focussen op het algemene patroon. De ontwikkeling van gelijkaardige samenlevingen is onderhevig aan gelijkaardige krachten. We zien de opkomst van extreemrechts overal in de westerse wereld, niet alleen in Vlaanderen. Het verklaren van dat algemene patroon is prioritair, eerder dan het verklaren van de lokale Vlaamse variant. Als een fenomeen voorkomt in meerdere contexten, dan zullen contextspecifieke verklaringen niet het volledige antwoord geven...

Het is niet dat we specifieke cases willen negeren. Er is relevante variatie. Zo kwam extreemrechts in België vroeger aan de oppervlakte dan in Nederland, en dat zal zeker zijn redenen hebben. Bovendien presenteert het algemene patroon zich in gebeurtenissen die het journaal halen, en het zijn vaak die gebeurtenissen die ons op het spoor van het achterliggende verhaal zetten. Daarom zullen we dit boek vaak met de Belgische context in gedachten schrijven. Maar het ultieme doel is wel het zoeken naar een algemene verklaring van de opkomst van de welvaartsstaat, haar bloei en de steeds grotere wordende druk die ze moet weerstaan.

- **Principe 3: materie boven ideeën**

Demografische, economische en politieke krachten zoals de groei van de bevolking, kapitalistische concurrentie en competitie tussen staten zijn harde, materiële factoren die een soms onweerstaanbare druk uitoefenen. En daarmee zeggen we tegelijk dat het belang van ideeën als oorzaken van maatschappelijke ontwikkeling wordt overschat. Landbouw, slavernij en de welvaartsstaat zijn niet ontstaan door het denkwerk van geniale ingenieurs, handige diplomaten of gekke koningen. Uiteraard spelen dergelijke figuren soms een rol, maar vroeg of laat komen de juiste ideeën wel op de juiste plaats terecht. Op lange termijn bekeken zijn ideeën geen beperkende factor – die zijn gratis. De materiële factoren zijn veel belangrijker.

- **Principe 4: organisaties handelen (min of meer) rationeel binnen hun speelveld**

Een materialistisch perspectief en een focus op het macroniveau impliceren niet dat actoren zoals politieke partijen, economische elites, bedrijven en sociale bewegingen geen rol spelen, integendeel. Het zijn nu eenmaal personen en, voor ons belangrijker, organisaties die een handelingsvermogen hebben. Hoe kunnen we hun handelingen begrijpen?

Actoren op collectief niveau handelen rationeel. Daarmee bedoelen we dat ze binnen een bepaalde omgeving hun middelen doelgericht inzetten om hun belangen te optimaliseren. Bedrijven zijn gericht op winst maken binnen de competitieve marktcontext. Daarom proberen ze de kosten onder controle te houden en hun productie te innoveren. Politieke partijen zijn gericht op het maximaliseren van hun stemmen binnen een competitieve electorale context. Daarom trekken ze BV's aan, voeren ze verkiezingscampagnes en proberen ze doelgroepgerichte beleidsmaatregelen te nemen. Je kan van bedrijven, politieke partijen en zelfs voetbalploegen van alles denken. Maar ze doen gewoon rationeel wat ze binnen hun speelveld 'gedwongen' worden te doen. Als het speelveld verandert, bijvoorbeeld door oorlog, bevolkingsgroei of toenemende welvaart, zullen ze schakelen en hun gedrag aanpassen.

Bedrijven en partijen zijn niet altijd succesvol. Soms nemen ze beslissingen die niemand kan begrijpen. Maar dat impliceert niet dat deze actoren compleet irrationeel handelen. In zowat alle pre-industriële staten domineerden grootgrondbezitters de politiek. Hun politieke vertegen-

woordigers vertaalden hun economische overwicht in een beleid dat erop gericht was de bestaande economische verhoudingen te bestendigen. We kunnen prachtige geschiedenissen lezen van allerlei gekonkeloes en intriges binnen koningshuizen en politieke salons. Maar ondanks al die chaos was de uitkomst van het verhaal dat er nergens een verdeling van rijkdom kwam ten gunste van het gepeupel. Nergens kwamen de grootgrondbezitters en hun politieke vertegenwoordigers tot de idee om het communisme in te voeren. Dus ja, we kunnen veronderstellen dat die actoren op lange termijn rationeel handelen.

- **Principe 5: de controle over de staat is essentieel**

Een ietwat speciale actor is de staat. Het klinkt voor een eenentwintigste-eeuwse burger misschien vreemd, maar de staat is een logistiek wonder. Vanaf een bepaald moment in de geschiedenis begonnen samenlevingen bovenlokale politieke besturen op te richten die van alles gingen organiseren. Defensie, handel, irrigatie, religie... De staat bleek een noodzakelijke tool om het maatschappelijke leven binnen grote populaties vorm te geven.

De staat bestaat uit een hele reeks geclusterde organisaties en haar functionarissen. Neen, niet alleen in België. En dat veelkoppige monster is waar het allemaal om draait wanneer je de wereld wil veranderen: je moet het in de goede richting leiden. De sleutel tot het begrijpen van de samenwerking ligt in de staat en haar besturingsstelsel: de dictatuur, de democratie of nog iets anders.

- **Principe 6: social closure**

En wat met de kleine mensen? Wat doen die? Wel, ze vechten om te overleven. Ze proberen daarom schaarse middelen te verwerven. En als ze die verworven hebben, proberen ze de toegang ertoe af te schermen. Dat doen ze collectief: mensen verenigen zich om hun belangen te verdedigen en bouwen daar netwerken en organisaties rond. Dat zijn die collectieve actoren van daarnet.

Een cruciaal kenmerk van menselijke interactie is *social closure*. Altijd en overal zien we dat mensen groepsgrenzen afbakenen met het oog op het monopoliseren van schaarse middelen voor de eigen groep.¹ Boerenfamilies zetten hekkens rond hun land, zalmvissers van het ene

dorp maken deals met zalmvissers van het andere dorp over de verdeling van de visgronden, notarissen monopoliseren het verlijden van akten, gilden beslissen wie wever mag zijn en wie niet, vakbonden en werkgemersverenigingen waken over hun rechten en belangen. Eigendomsrecht, erfensissenrecht, beroepsbescherming... het zijn allemaal uitingen van social closure-gedrag.

Uiteindelijk ontstaan er zelfs hele gemeenschappen, namens wie die organisaties beweren te handelen. 'Die grond is van ons' – en die 'ons', dat zijn de zelfverklaarde Tutsi's, de Mohawk, de Russen, de witten... Sociale closure is op die manier de plek waar klasse en etniciteit elkaar raken.

Het gevecht om de goodies en het daarmee gepaard gaande proces van het construeren van groepsgrenzen zijn een 'normaal' sociaal fenomeen binnen een samenleving. De mens is een *homo conflictus*. Niet dat mensen elkaar verscheuren als wolven, maar een gevecht om de goodies via organisaties en politieke vertegenwoordigers is dagelijkse kost in de politieke arena.

Dat is de manier waarop we naar de wereld kijken. Daarmee is duidelijk dat dit geen werk is over de beleidstechnische kant van de welvaartsstaat – lees daarvoor zeker Cantillon, Van Lancker en Marx. Dit is ook geen economische studie over ongelijkheid en overheidsingrijpen zoals die van de school van Decoster. Als je geïnteresseerd bent in de politieke en ideologische kant van het verhaal, kunnen we het werk van Goossens aanraden. Het is ook geen geschiedschrijving van samenwerking en (arbeiders)protest, daar hebben we Deneckere, De Moor en Dumolyn voor. We proberen wel de bevindingen uit al die benaderingen en uit de massieve hoeveelheid van internationaal onderzoek samen te brengen. De bovenstaande principes helpen om het vele inzicht te integreren in een coherente interpretatie van de evolutie van menselijke samenwerking... én conflict. Dat was op zijn minst toch de bedoeling.

De volledigheid durven we niet te claimen. Zo verdwenen onder de brede noemer van de kleine mens nog veel zaken uit het zicht. Wat met de emancipatie van de kleine vrouw, bijvoorbeeld? En die van de kleine senioren? Ook het klimaat, de Oost-Europese welvaartsstaten en de slavenopstanden zijn veel meer aandacht waard. Maar de complexiteit van de werkelijkheid moet nu eenmaal vereenvoudigd worden om ze te kunnen doorgronden...

**SAMEN-
WERKING
DOOR EN...
VOOR DE
KLEINE
MENS**

Duurzame samenwerking op grote schaal is een omvattend logistiek proces. Met bereidheid tot samenwerking alleen kom je er niet: het hele ding moet georganiseerd worden. Dat is verre van vanzelfsprekend, want tijdens dit proces rijzen er tal van obstakels die moeilijk te overwinnen zijn. Wat zijn die obstakels? En hoe kunnen die omzeild worden door de kleine mens? Dit onderzoeken is het doel van dit hoofdstuk.

1. DE ORGANISATIE VAN DE SAMENWERKING

1.1. WAT ZIJN COLLECTIEVE GOEDEREN?

Burgers verdedigen zich tegen vijanden door samen hun defensie te organiseren. Het leger en verdedigingsmuren zijn collectieve goederen: door samenwerking wordt gestreefd naar duurzame oplossingen voor de problemen van de groepsleden. ‘Goederen’ klinkt op het eerste gezicht misschien wat vreemd als benaming voor deze vormen van samenwerking, maar het drukt wel goed uit dat het om iets ‘tastbaars’ gaat. Het leger is geen vluchtig idee; het is een duurzame vorm van samenwerken.

Collectieve goederen vereisen ‘kosten’: geld of inspanningen. Je betaalt voor de bouw van een school, of je helpt er eigenhandig aan mee. Soms vereist het in stand houden van een collectief goed het niet stellen van een bepaald gedrag. De kost van een propere straat is het niet vervuilen van de straat, naast het opruimen van de straat.

Je krijgt er wel iets voor in de plaats. Collectieve goederen leveren ‘baten’. Deze baten kunnen zuiver collectief zijn. Zo kan je in principe niemand de toegang tot zuivere lucht ontzeggen, al zal de werking van de huizenmarkt wel interfereren met de mate van blootstelling aan luchtvervuiling. Van andere goederen zijn de baten semicollectief: in principe is de toegang tot een zwembad of een school vrij, maar dat kan wel gecontroleerd en dus aangepast worden. Eigen dorp eerst, bijvoorbeeld. Inwoners van naburige gemeenten worden vriendelijk uitgenodigd om meer inkomgeld te betalen. Baten kunnen ook volledig geïndividualiseerd

zijn. Pensioenen en ziekte-uitkeringen zijn collectief georganiseerd via de opbouw van een fonds, maar de baten worden aan individuen toegewezen.

De baten kunnen ook in de toekomst liggen. Er worden nu kosten gemaakt om later baten op te leveren: nu bijvoorbeeld CO₂-uitstoot verminderen om binnen 50 jaar een klimaatopwarming van slechts 2,1 graden Celsius te bekomen. Je kan nog altruïstischer zijn en collectieve goederen voor anderen oprichten. De baten liggen dan extern, zoals bij hulpverlening aan het Globale Zuiden. ‘Ze hebben in Afrika dan wat minder honger.’ Maar dat kan indirect weer baten voor de eigen groep opleveren. Minder vluchtelingen, weet je wel...

1.2. HET BEHEER VAN COLLECTIEVE GOEDEREN

De wereld verbeteren door collectieve goederen op te richten blijkt complexer dan gedacht. Er moeten heel veel technische en strategische keuzes gemaakt worden (tabel 1).

Tabel 1. Het beheer van collectieve goederen

Prioriteiten kiezen	
Welke belangen worden eerst gediend?	Een haven voor Antwerpen of een universiteit voor Brussel?
Met welke voorkeuren houden we rekening?	Bouwen we een operahuis of een housetempel?
Designkeuzes	
Op welke schaalgrootte organiseren we de collectieve goederen?	Willen we een Europese of een West-Vlaamse sociale zekerheid? Wat is de optimale balans tussen risicospreiding (wat een zo groot mogelijke groep van sterke schouders vereist) en freeriderbeperking (wat gemakkelijker is in een kleine, hechte groep)?
Hoe uitgebreid zien we de collectieve goederen?	Geven we enkel nachtopvang aan daklozen of koppelen we daar ook een medische en sociale dienstverlening aan? Dat klinkt goed, maar het kost meer en is moeilijker te organiseren... Het risico op mislukking is groter als het collectief goed te grootschalig of te complex is.

Wie krijgt welke baten?	Moeten we controleren of mensen wel echt dakloos zijn? Is de daklozenopvang enkel toegankelijk voor Brusselaars, of voor om het even wie die komt aankloppen?
Wat zijn de baten?	Krijgen de daklozen enkel voedzame soep of ook cash?
Welke soort kosten worden gevraagd?	Geld of inspanningen?
Hoe lang verteren we opstartkosten?	Rekruteren we gevangenen voor het leger die we gedurende één maand een basisopleiding geven? Of kiezen we voor een professioneel leger met een deftige, tweejarige training? Kiezen we voor een korte opstartperiode en zekere maar slechtere uitkomsten, of een langere tijd van opstartkosten en betere maar duurder en onzekere uitkomsten?
Uitvoeringsmodaliteiten vastleggen	
Technische keuzes moeten gemaakt en opgevolgd worden	Welk gebouw is geschikt? Welke personeelsleden werven we aan?
De kosten moeten fysiek gevorderd worden, de kwantiteit en de kwaliteit van de baten moet gecontroleerd worden...	Hoe worden de belastingen geïnd? Welke kwaliteitsstandaarden handhaven we? ...
Freeriders moeten opgespoord en bestraft worden	Doen we dat actief en fanatiek? Sturen we controle-artsen vanaf de eerste dag?
Ondersteuning garanderen	
Solidariteitsclaims maken	Hoe stimuleren we de wil om bij te dragen aan het collectief?
De keuzes verantwoorden	Met welke argumenten verdedigen we het collectief goed?

Collectieve goederen omvatten zowat alle facetten van maatschappelijke organisatie. Ze impliceren een politieke besluitvorming, namelijk het vastleggen van de principiële keuzes en het bepalen van de concrete uitwerking via procedures en regels. Ze hebben een economische basis: het is iets materieels, het vereist de inzet van menskracht en middelen. Maar collectieve goederen zijn ook sociaal, want het gaat om groepsvorming. Groepen worden gedefinieerd ten opzichte van het collectieve goed. Wie krijgt de kosten? En wie krijgt de baten? Daarnaast stimuleren collectieve goederen

de vorming van cultuur: er worden ideeën ontwikkeld om de gemaakte keuzes te legitimeren. En het zijn historische instituties. Collectieve goederen hebben een tijd – een duur van opstart en werking – en een plaats: naast sociale selectiviteit wordt de toegang ook territoriaal bepaald.

1.3. OBSTAKELS

Ook al bieden collectieve goederen vaak een duidelijke meerwaarde, het al of niet meewerken aan een collectief goed is voor burgers een zeer complexe inschatting. Er zijn altijd veel goede redenen om te twijfelen aan de samenwerking. Ten eerste zijn er inherente organisatorische problemen aan collectieve goederen:

1. De freeriders

Sommige mensen ontwijken de kosten, maar profiteren wel van de baten. Altijd frustrerend.

2. De opstartkosten

Het duurt sowieso een tijdje vooraleer er baten zijn. Je investeert vandaag in de bouw van een school, maar de baten zijn er pas als de school er daadwerkelijk staat en er leerkrachten aangeworven zijn. Geduld is nodig, voor iedereen. Maar ironisch genoeg hebben zij die het meest nood hebben aan een oplossing – mensen met weinig economische middelen – het minst tijd om te wachten op een langetermijnoplossing. Ziedaar de gespleten positie van elke lagere klasse.

3. De gebrekkige zichtbaarheid op de staat van het goed

Werkt het collectief goed momenteel efficiënt? Draagt iedereen voldoende bij? Zijn er aanpassingen nodig? Zijn de pensioenen nu betaalbaar of niet? Is Antwerpen veilig of niet – de officiële criminaliteitscijfers dalen, maar we horen de granaten toch ontploffen?

4. De onzekerheid

Zullen de geleverde bijdragen ook effectief gebruikt worden voor de oprichting van de gewenste goederen? Blijft het geld plakken aan de handen van de organisatoren? Waar is het geld dat we aan *Let's Go Urban* gaven eigenlijk gebleven?

Ten tweede is er zelden een volledige overeenstemming over de meerwaarde van een collectief goed. In principe is natuurlijk iedereen voor propere lucht en een gemeentelijk zwembad, en officieel zijn we altijd bereid tot samenwerking. Maar toch: als het over de praktische uitwerking gaat, wordt overeenstemming lastiger. Dan worden de verschillende belangen in (en voorkeuren voor) een collectief goed duidelijk:

1. (Gepercipieerde) nood aan een collectief goed

Sommige mensen achten het risico op pech te klein om in het collectief goed te willen investeren. De treinreiziger heeft weinig aan een autopechverhelpingsdienst, dus waarom zou die daarin willen investeren?

2. Toegang tot de baten

Sommigen zullen meer van de baten kunnen genieten dan anderen. Iedereen mag in het park, maar het is toch minder interessant voor zij die net iets verder van het park wonen of geen hond of kinderen hebben. Waarom zouden zij investeren in iets wat vooral anderen ten goede komt?

3. Beschikbaarheid van alternatieve oplossingen

Zij die bijlessen kunnen betalen, hebben minder last van de verminderde kwaliteit van het onderwijs. Mensen met meer economische middelen zijn minder afhankelijk van collectieve goederen, maar ironisch genoeg zijn zij wel degenen die er het meest aan kunnen bijdragen. Ziedaar de gespleten positie van elke middenklasse.

4. Beschikbare alternatieven op groepsniveau

Rijke gemeenten kunnen zelf collectieve goederen organiseren. Dat maakt hen minder afhankelijk van het nationale niveau: ze kunnen hun eigen kinderopvang regelen, waarmee ze in één klap ook verlost zouden zijn van die vervelende gelijkekansvoorrangsregels waarmee de hogere overheden zo hoog oplopen.

1.4. DE VERSCHILLENDE WEGEN NAAR DE OPRICHTING VAN COLLECTIEVE GOEDEREN

Door deze inherente organisatorische problemen en verschillende belangen liggen er grote drempels tussen de detectie van een ‘nood’ aan een collectief goed en de effectieve realisatie ervan. Er lijkt bijna een mirakel nodig vooraleer het eens gebeurt. Maar toch kan het lukken, als de omstandigheden meezitten. Er zijn vier routes naar de realisatie van collectieve goederen.

- **Route 1. Spontaan, door een groot groepsgevoel en inzicht in het gemeenschappelijk belang**

Om over die drempels heen te stappen, is véél solidariteit een handige hulp. Collectieve gevoelens verhogen de bereidheid om opstartkosten te leveren en om ook anderen baten te gunnen. Het zorgt ook voor minder freeriders. Het iconische voorbeeld is de megaschuur van de Amish, die alle mannen samen in één dag bouwen – iets wat meteen het hele dorp ten goede komt.

Het helpt zeker, maar je moet geen groep van religieuze fanaten of exotische altruïsten te zijn om samen te werken. Bij kleine groepen is het gemeenschappelijk belang vaak groot genoeg om zaken te realiseren. In de middeleeuwen gebruikten dorpelingen ‘gemene gronden’, de zogenaamde *commons*, om hun vee te laten grazen, om te vissen of om brandhout te verzamelen. Dit vergde regels. Hoe meer koeien en varkens erop losgelaten werden, hoe meer druk op de gemene grond. Overbevissing of overmatige ontbossing konden de gemene gronden voor lange tijd onbruikbaar maken. Maar bij gereguleerde samenwerking bood het een prima bron van hulpmiddelen voor de gebruikers.

Hoe kleiner en homogener de gemeenschap, hoe groter de kans op spontane solidariteit en samenwerking. Maar dat betekent dus ook dat het in grotere en meer diverse groepen lastiger is om collectieve goederen te realiseren. En we leven vandaag nu eenmaal in grote groepen...

- **Route 2. Spontaan, door een kerngroep van belanghebbenden**

Maar dat sluit niet uit dat er ook in heterogene gemeenschappen op spontane wijze collectieve goederen kunnen worden opgericht. Een eerste

manier om dat te doen vertrekt vanuit een positieve motivatie: een kerngroep van mensen met een gedeeld belang of een gemeenschappelijke interesse slaagt er soms in een collectief goed op te richten. In een gentrificerende stadswijk bijvoorbeeld nemen de middenklassers met jonge kinderen het initiatief om een speelstraat in te richten. Dat de kinderen van Wesley en Ahmed achteraf ook meespelen, is geen probleem – niet iedereen hoeft mee te doen met de oprichting. Een kritische massa van goed georganiseerde belanghebbenden kan dus het verschil maken.

Een tweede manier vertrekt vanuit een negatieve motivatie. Stel: de buurtkinderen maken kabaal op zondagnamiddag, of je eigen kinderen hangen de hele dag thuis in de zetel. Daar gaat je rust. Om die overlast te bestrijden, zijn mensen bereid om samen met andere ouders mee te bouwen aan een clubhuis of een scoutslokaal voor die jonge nozems. Zo zijn ze op zondagnamiddag rustig alleen thuis met hun partner.

De Swaan noemt dit fenomeen ‘externe effecten’.² Die treden op wanneer de miserie of het ongeluk van een persoon (of groep) gevolgen heeft voor andere personen. Daardoor zijn deze laatste personen geneigd om in te grijpen in de miserie van de medemens. Als de hongerige papegaaien van Paradijseiland de noten van de apen voortdurend proberen af te nemen, dan groeit de kans dat de apen een deel van de noten aan de papegaaien zullen voeren – om ervan af te zijn. Daarom hebben we daklozencentra.

Een gelijkaardig geval is de situatie van wederzijdse afhankelijkheid of interdependentie. De UGent trekt extra studenten aan omdat Gent zo’n toffe stad is om in te leven. De stad Gent heeft veel hoogopgeleiden – en dus goede belastingbetalers – en creatievelingen omdat het een grote universiteit heeft. Ook al zouden de bestuurders van stad en universiteit elkaar niet kunnen luchten (wie weet kregen ze ooit eens ruzie in de loge), toch zouden ze samenwerken. Uit welbegrepen organisatiebelang.

De aanwezigheid van een kerngroep van belanghebbenden is een belangrijke kracht achter de oprichting van collectieve goederen. Maar ook hier geldt dat het bij grote groepen twijfelachtig is of dit mechanisme altijd vlot werkt. Als de groep van belanghebbenden ook zelf te groot wordt, is hun samenwerking heel moeilijk te organiseren. Op gemeentelijk of stedelijk niveau kan het nog wel lukken. In de middeleeuwen richtten enkele Gentse meester-wevers een gilde op omdat ze elkaar kenden. Maar om op die manier een collectief goed op landelijk niveau op te richten? Dat is lastig. De Vlaamse wevers kenden elkaar tenslotte niet persoonlijk. Als de

groep van belanghebbenden te groot is, lijdt die onder de problemen van route 1: heterogeniteit. Gentse, Brugse en Ieperse meester-wevers laten samenwerken zonder dat de geografische heterogeniteit opspeelt? Dat is niet uitgesloten, maar daar is doorgaans meer voor nodig dan louter een gedeeld belang.

- **Route 3. Onder druk of dreiging van rampspoed**

Als alle mensen binnen een bepaald territorium inzien dat een probleem zo groot wordt dat niet ingrijpen acute kosten impliceert, zullen ze meer bereidwilligheid tonen om in een oplossing te investeren. Een boerendorpje dat te kampen heeft met een tekort aan voedsel zal snel kunnen gemobiliseerd worden om op de vossen te jagen die de kippen doodbijten. Een gemeenschappelijke vijand zorgt voor het sluiten van de rangen. Die dreiging kan reëel zijn, maar dat hoeft niet – de gepercipieerde dreiging van naderend onheil werkt mobiliserend genoeg. Maar in tijden van overvloed worden de Limburgse wolven schouderophalend met rust gelaten. Althans, ze worden niet collectief bejaagd. Dat ze het niet overleven heeft met andere zaken te maken.

Acute nood is een krachtig mechanisme, maar nood alleen overkomt geen organisatorische problemen. Kijk naar de coronamaatregelen. Zelfs met een grote bereidheid bij de bevolking en met de aanwezigheid van, euh, toch enigszins performante staten was het in vele landen allesbehalve evident om het probleem onder controle te krijgen. De pandemie controleren was operationeel complex: bezoekersstromen reguleren, grenzen sluiten, beschermingsmateriaal vinden en verdelen, testen, tracen, mondmaskers bestellen, vaccins ontwikkelen... Het duurde ook lang. Gemor en geklaag was alomtegenwoordig. Freeriders tierden welig en ondergroeven de publieke gezondheid. Ook al zorgde de hoge nood voor een draagvlak, het was niet evident om op tijd collectieve goederen op te richten. Jammer, maar te traag betekende te laat en meteen de volgende uitbraak. Maar stel je nu voor dat je zoiets zonder een bestaande staat moest regelen... De nodige middelen en knowhow mobiliseren vergt véél organisatiekracht.

- **Route 4. Onder leiderschap van hogere machten**

Ten slotte speelt leiderschap een grote rol. Dit werkt op drie manieren. De eerste manier, de zachtste, houdt in dat via dwingende waarden en

normen sociale druk ontstaat om mee te werken aan collectieve goederen. In een progressieve middenklassewijk niet meedoen aan een 11.11.11-actie tegen honger in Afrika is moeilijk om zonder imagoschade door te komen. Informele leiders dwingen dat op een bepaalde manier wel af. En ja, het *wolfpack*-gevoel helpt, zeker met een alfa als Remco in de buurt. Dit ligt in het verlengde van wat we hierboven spontane samenwerking noemden. De wil tot samenwerken moet gewoon soms gesmeerd worden met wat extra morele druk van hogerhand.

Ten tweede zijn mensen meer bereid om mee te werken als er leidersfiguren zijn in wier capaciteiten ze vertrouwen. Amerikanen betalen mee aan de muur met Mexico als ze geloven dat *the fearless leader* een goed plan heeft om het migratieprobleem aan te pakken.

En ten derde is er vaak druk in de harde zin van het woord. De leider, gewapend met een geweldmonopolie, kan mensen verplichten bij te dragen in de kosten voor een collectief goed. Dat noemen we belastingen. En het logistieke apparaat waarvan de leider gebruikt maakt, is uiteraard de staat.

Een geweldig mechanisme, die staat. Dé oplossing – natuurlijk. Helaas, daarmee verplaatsen we het probleem. Menselijke samenlevingen worden niet met staten geboren: staten moesten uitgevonden worden. En waarom zouden mensen die niet spontaan collectieve goederen kunnen oprichten, er wel spontaan in slagen om die staten te vormen die dat mogelijk maken? Dat is nog veel complexer dan een park of een stelsel irrigatiegrachten. En bovendien, stel dat die staat bestaat: hoe moet je er dan voor zorgen dat ze collectieve goederen opricht die nuttig zijn voor de kleine mens?

De weg is lang en hard...

Deze vier routes tonen belangrijke mechanismen waarlangs samenwerking tot stand kan komen. Maar geen enkele is vanzelfsprekend. Er zijn twee cruciale problemen die uit bovenstaande bespreking naar voor komen. Ten eerste is er het probleem van de heterogeniteit in grote groepen: er zijn namelijk *altijd* verschillende belangen en visies binnen de bevolking en dat zorgt *altijd* voor een sterke twijfel over het al dan niet samenwerken. Hoe kan de verlamme impact van heterogeniteit overstegen worden? Is de vorming van een sterke, solidaire gemeenschap een noodzakelijke voorwaarde voor het ontstaan van grootschalige samenwerking?

Een tweede probleem betreft de staat. Hierin kunnen we formeler zijn. Aangezien samenwerking een logistiek en organisatorisch lastig proces is, is het bestaan van een efficiënt en effectief bestuursorgaan een noodzakelijke voorwaarde om tot collectieve goederen te komen. Maar dat maakt de situatie niet noodzakelijk eenvoudiger. Waarom zijn staten opgericht? En hoe kan de kleine mens ze controleren?

We bespreken heterogeniteit in de volgende sectie. Daarna belichten we de rol van de staat.

2. SAMENWERKING IN EEN GROTE, HETEROGENE POPULATIE

We starten met een beschrijving van economische, culturele en geografische heterogeniteit binnen een populatie. Daarna onderzoeken we de manier waarop heterogeniteit kan overstegen worden.

2.1. KLASSEN, SUBCULTUREN EN REGIO'S

Heterogeniteit verwijst naar de opdeling van mensen in categorieën. Categorieën worden door de externe waarnemer onderscheiden aan de hand van een aantal criteria – het is dus een analytische indeling. Het onderscheid tussen jongeren, volwassenen en senioren is bijvoorbeeld een categorische indeling van de bevolking naar leeftijd. Welke categorieën zijn in een samenleving relevant?

Economische verschillen

We vertellen je vast geen geheim: de economische middelen zijn niet evenwichtig verdeeld. De samenleving is gestratificeerd. De bovenlaag wordt gevormd door de elite, de mensen die economische sleutelposities innemen – zij die grote organisaties of resources bezitten of controleren, bijvoorbeeld. Dat zijn ook de mensen die onvoorstelbare dingen kunnen doen, dingen waarvan anderen denken dat ze niet zonder kunnen. Dat zijn mensen als de grootgrond eigenaar die 50% van de gronden bezit

in het Land van Waas, de directeur-generaal van de FOD-financiën, de topadvocaat en Kevin De Bruyne.

Dan is er de middenklasse: mensen die goed kunnen leven en zich al bij al niet te veel zorgen moeten maken. Hoogopgeleiden, goede techniekers met een schaars talent, zelfstandige loodgieters... Mensen die op zich wel vervangbaar zijn, maar zo evident is dat niet. Ze hebben hun vaardigheden omgezet in goede arbeidsstatuten, of ze hebben productiemiddelen geschraagd door eigendomsrecht en een gereguleerde markt.

Daaronder is er een lagere klasse van mensen die het ook niet slecht hebben, maar toch gemakkelijker vervangbaar zijn: de loodgietersknecht, de ober, de magazijnier... En ten slotte is er de onderste klasse van mensen die al vervangen zijn. Dat zijn bijvoorbeeld sommige zeer langdurig werklozen en zieken, al toont het bestaan van de *working poor* dat de grens tussen de lagere en de onderste klasse niet alleen met het al dan niet werken te maken heeft. Voor hen is het dagdagelijks overleven een strijd. En die is vaak redelijk uitzichtloos.

We kunnen discussiëren over waar exact de grenzen tussen de verschillende categorieën liggen en het is zeker te eenvoudig om maar een beperkt aantal 'brede' categorieën te identificeren. In werkelijkheid zijn er ook graduele overgangen tussen de verschillende categorieën. Maar dat er verschillen zijn in de vervangbaarheid van mensen is een hard feit. Dat is sociologisch beton. En de mate van vervangbaarheid bepaalt iemands levenskansen.

De economische positie zorgt voor objectief verschillende belangen. De onderste klasse wil vooral hogere uitkeringen; voor de lagere klasse is loonsverhoging cruciaal. De middenklasse denkt dat ze dat alles betaalt, dus ze wil al die dingen meestal niet – tenzij misschien voor zichzelf. Een deel van de middenklasse legt al eens meer de klemtoon op werktevredenheid en autonomie. Een ander deel kan zich opwinden over dat deel van de markt dat naar hun inzicht te veel gereguleerd is. De elite is nog altijd kwaad op Guy Verhofstadt omdat hij de onmenselijk hoge belastinggraad in België niet remedieerde.

Deze principiële posities komen niet noodzakelijk voort uit grote inzichten of ideeën. Vanuit hun positie ruiken mensen nogal snel waar ze nood aan hebben, en dat beïnvloedt sterk wat ze belangrijk vinden voor de samenleving. Mochten olifanten in de kranten schrijven, zouden de pagina's volstaan met artikels over de wenselijkheid van een verbod op ivoorhandel. Mensen kunnen hun positie natuurlijk overstijgen, of